

Agamemnonista Akhilleukseen:

Akhajimpiesten maskuliinisuus ja sen muutos Homeroksen *Iliassa*

Lilli Kuismanen

Kandidaatintutkielma

Kirjallisuustieteiden tutkinto-ohjelma, yleinen kirjallisuustiede

Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitos

Humanistinen tiedekunta

Turun yliopisto

Maaliskuu 2025

Turun yliopiston laatu järjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu

Turnitin OriginalityCheck -järjestelmällä

Kandidaatintutkielma

Kirjallisuustieteiden tutkinto-ohjelma, yleinen kirjallisuustiede

Lilli Kuismanen

Agamemnonista Akhilleukseen: Akhajiemiesten maskuliinisuus ja sen muutos Homeroksen *Iliassa*

Sivumäärä: 28

Tutkielmassani käsittelen akhajiemiesten maskuliinisuuden kollektiivista muutosta sekä Akhilleuksen ja Agamemnonin hahmoja tämän muutoksen edustajina Homeroksen *Iliassa*. Tutkielman tarkoitus on esittää Agamemnonin ja Akhilleuksen välinen kiista historiallisen murroskauden maskuliinisuuksien välisenä konfliktina. Tutkin Agamemnonin ja Akhilleuksen hahmoja sekä heidän edustamaansa historiallista kautta historiallisen kontekstoinnin keinoin analysoiden heidän hahmoihinsa liitettäviä epiteettejä filologisen analyysin ja kielitieteen metodein, erityisesti morfologian ja semantiikan kautta.

Tutkimusaineistonani toimii Homeroksen *Ilias* niin muinaiskreikaksi kuin Otto Mannisen suomennoksena. Hyödynnän myös *Ilias*-tutkimusta ja Platonin *Pidot*-teosta päätelmiäni tukena. Teoreettinen viitekehyseni pohjaa antiikin historiantutkimukseen suhteutettuna myöhäisen pronssikauden ja varhaisen geometrisen kauden sosiaali- ja kulttuurihistoriaan. Argumentoin Agamemnonin henkilöhahmon edustavan Kreikan myöhäispronssikauden ideaalimaskuliinisuutta Akhilleuksen edustaessa varhaisgeometrisen kauden uudempaa miehisyyttä. Akhilleuksen hahmon voi katsoa toimivan myös klassisen kauden kreikkalaisen maskuliinisuuden esitaistelijana. Tutkielma avaa mahdollisuuksia aiheen syvemmälle tutkimukselle ja homeeristen sankareiden laajemman historialliskulttuurisen roolin kartoittamiselle.

Avainsanat: Ilias, maskuliinisuus, myöhäispronssikausi, geometrinen kausi

Sisällysluettelo

1	Johdanto	4
1.1	Tutkimusaihe ja -kysymykset	4
1.2	Tutkimusmenetelmät	6
2	<i>Andreia (ἀνδρεία)</i>, pronssi- ja geometrisen kauden maskuliinisuus	8
2.1	<i>Poiné (ποινή)</i> , sotapalkinnot maskuliinisuuden mittana	9
2.2	<i>Tímê (τίμη)</i> , kunnia kyseessä	10
2.3	Sota maskuliinisuuksien taistelukenttänä	11
3	Agamemnon, kuninkaiden kuningas	13
3.1	Kuninkaan ulkomuoto	13
3.2	Nimi ja epiteetit	14
3.3	Sotamaskuliinisuus: kuninkaiden kuningas	15
4	Akhilleus, <i>aristos akhaion (ἄριστος Ἀχαιῶν)</i>	17
4.1	Puolijumalainen olemus	17
4.2	Nimi ja epiteetit	19
4.3	Sotamaskuliinisuus: satureista parhain ja Akhilleuksen raivo	19
4.4	Akhilleus ja Patroklos: <i>arsenokoites (ἀρσενοκοίτης)</i> ”miesrakkaus”	21
5	Lopuksi: akhaijimaskuliinisuuden muutos	25
	Lähteet	27

1 Johdanto

Homeroksen *Ilias* kuvaa historiallisfiktiiivistä noin vuonna 1184 eaa. Turkin Hissarlık -kukkulan rannalla käytyä kymmenvuotista sotaa (Castrén 2012, 36), joka syttyi Spartan (Σπάρτα) kuningatar Helenen¹ (Ελένη) väitetystä kidnappaamisesta Troijan (kr. Τροία, Ἰλιον) prinssi Parisin (Πάρις, Ἀλέξανδρος) käsissä. *Ilias* keskittyy erityisesti sodan yhdeksänteen vuoteen, alkaen jumala Apollonin (Ἀπόλλων) akhaijien (Ἀχαιοί, ns. kreikkalaiset joukot) kimppuun lähettäneestä rutosta, päättyen Troijan prinssi Hektorin (Ἑκτωρ) hautajaisiin.

Tarina keskittyy pitkälti akhaijien ylikomentaja ja Mykēnēn (Μυκῆνη) kuningas Agamemnonin (Ἀγαμέμνων) sekä Fthian (Φθία) prinssin ja myrmidonien (Μυρμιδόνες) komentaja, puolijumala Akhilleuksen (Ἀχιλλεύς) väliseen riitaan. Agamemnon on onnistunut suuttuttamaan jumala Apollonin ottamalla sotapalkinnokseen tämän papitar Khryseiksen (Χρυσήϊς). Raivostunut Auringon ja sairauksien jumala lähettää akhaiji-joukkojen kimppuun ruton, joka voidaan taltuttaa vain luovuttamalla kaapattu nainen takaisin isälleen.

Agamemnon suivaantuu ja vaatii joukkojen johtajana, että hänen menetyksensä korvataan toisella naisella. Hän päätyy ylpeytensä ajamana riistämään sotapalkintona annetun naisen (Briseis, Βρισηΐς) Akhilleukselta, joka raivostuu loukkauksesta ja omaisuutensa viemisestä siinä määrin, että lopettaa taistelemisen. Tilanne eskaloituu ja lopulta Akhilleuksen kumppani Patroklos (Πάτροκλος) johtaa itse Fthian myrmidon-joukot taisteluun Akhilleuksen haarniskaan pukeutuneena. Patroklos saa surmansa jumala Apollonin väliintulon seurauksena, Troijan prinssi Hektorin käsissä. Surun murtama Akhilleus palaa taistelukentälle surmaamaan Hektorin.

1.1 Tutkimusaihe ja -kysymykset

Käsittelen tutkielmassani kreikkalaisten miesten maskuliinisuutta Homeroksen *Iliassa*, keskittyen Akhilleuksen ja Agamemnonin väliseen kiistaan ja heidän hahmoihinsa. Tutkin erityisesti heidän välistä konfliktiaan akhaijien maskuliinisuuden ideaalin muutoksen ilmentymänä ja kreikkalaisten maskuliinisuuskäsitystä kunnian sekä sotapalkintojen kautta. Vertaan Agamemnonin edustamaa, kreikkalaisille kulttuurisesti vanhempaa maskuliinisuuden muotoa Akhilleuksen uudempaan miehisyyteen ja lähestyn teemaa tutkimalla kreikkalaista

¹ Poikkean tässä *Iliaan* suomenkielisestä käännöksestä (Manninen 1990 [1919]), jossa nimi on suomennettu muotoon Helena. Olen transkriboinut nimen muotoon Helene, sillä se on minusta uskollisempi nimen muinaiskreikkalaiselle versiolle.

andreian (*ἀνδρεία*, urhoollisuus, oma käännös) käsitettä ja sen suhdetta akhaiji-joukkoihin. Pohdin miten Akhilleus ja Agamemnon edustavat Kreikan pronssi- ja geometrisen kauden ideaalimaskuliinisuutta ja miten akhaiji-joukkojen maskuliinisuuden muutos näkyy teoksen aloittavan riidan kautta. Lisäksi koen aiheelliseksi tutkia kreikkalaisia kahden miehen välisiä seksuaalisromanttisia suhteita ja niiden suhdetta geometrispronssikautiseen maskuliinisuuden ihanteeseen Akhilleuksen henkilöahmon kohdalla, Akhilleuksen toiminnan määrittäessä teoksen loppupuolella pitkälti suhteessa kumppaninsa Patrokloksen kuolemaan.

Primaarilähteenäni toimii kaksi *Iliaan* muinaiskreikaksi kirjoitettua, filologisesti korjailtua ja yhdenmukaistettua versiota: Firmin Didot:n *Homeri Carmina et cycli epici reliquia: Graece et latine cum indice nominum et rerum* (1845) sekä Monro & Allenin *Homeri Opera et reliquia, vol.I ja vol II* (3. painos, 1946). *Iliasta* on kopioitu aikojen saatossa lukemattomia kertoja, eikä meidän aikaamme ole säilynyt Homeroksen alkuperäistä tekstiä. Kopioiden sisällöt eroavat hieman toisistaan kopiointiprosesseissa tapahtuneiden kirjoitusvirheiden sekä kopioijien tekemien tietoisten muutosten vuoksi. Valitsemani versiot pyrkivät rekonstruoimaan tekstin filologisesti ja historiallisesti mahdollisimman puhtaaseen ja alkuperäistä mukailevaan muotoon.

Käyttämäni teokset on muodostettu *Iliaan* muinaiskreikaksi kirjoitetuista, vanhimmista tekstikatkelmista, joista erityisen suuressa osassa ovat antiikin Aleksandrian kriittiset editiot (mm. Aristarkhos Samothrakelaisen kriittinen laitos n. 100-luvulla eaa.) sekä keskibysanttilaiset käsikirjoitukset, joista tunnetuin on Venetsian *Venetus A*:na tunnettu, 900-luvulla (Aristarkhos Samothrakelaisen kriittisestä laitoksesta) kopioitu käsikirjoitus ja vanhin kokonaisena säilynyt versio eepoksesta. Tekstiin ovat vaikuttaneet myös renessanssin ja varhaismodernin ajan painokset (mm. Demetrios Chalkokondylesin *Ilias*, 1488). (Firmin Didot 1845, 5–6 ja Monro & Allen 1946, v–xviii.) Hyödynnän tutkimukseni tukena myös Otto Mannisen *Ilias*-suomennosta (5. painos, 1990) ja Samuel Butlerin (2013, B&N, Inc.) sekä Emily Wilsonin (1. painos, 2023) englanninkielisiä käännöksiä.

Akhilleuksen, sankareista parhaan, kuoleman kuvaus loistaa eepoksessa poissaolollaan. Niinpä en käsittele hänen hahmonsaa lopullista kohtaloa tutkielmassani. Niin sanottua Akhilleen kantapäätä ei myöskään mainita *Iliassa*, sillä kyseinen konsepti on ilmeisesti peräisin roomalaisen runoilija Publius Papinius Statiuksen (1. vuosisadalla jaa.) teoksesta *Achilleid* (Stat, *Achilleid* 1.269–270). Tätä aiemmat meille säilyneet teokset tai aiempien

auktoreiden nyt jo tuhoutuneita teoksia kuvailevat tekstit eivät oman tutkimukseni perusteella myöskään mainitse Akhilleuksen kantapäätä sankarin erityisenä heikkoutena.

1.2 Tutkimusmenetelmät

Ilias on kirjoitettu muistiin aikaisintaan 700-luvulla eaa., mutta Troijan sodan ajatellaan tapahtuneen jo noin 1200–1100-luvulla eaa., Kreikan myöhäispronssikaudella (Castrén 2012, 36). Homeros ei siis eepoksessaan kuvaa täsmällisesti pronssikautista (n. 1600–1100 eaa.) tai edes oman aikansa yhteiskuntaa ja *Iliaan* sisäinen maailma jää jonnekin näiden kahden välimaastoon (Castrén 2012, 69). Teoksen voidaan siis katsoa kuvaavan geometrisen ajan ihmisen käsitystä pronssikaudesta. Niinpä yhdistelen tutkielmassani sekä pronssikauden että geometrisen kauden maskuliinisuuskäsityksiä analysoidakseni henkilöhahmoja historiallisesta näkökulmasta. Käytän johtopäätösteni tukena antiikista kertovaa historiankirjoitusta, mykeneläiseen kulttuuriin liittyviä myöhäispronssikautisia ja varhais-geometriskautisia arkeologisia löytöjä sekä *Iliasta* klassisella kaudella (480–360 eaa.) tulkitsevia teoksia (Platonin *Pidot* ja Aiskhyloksen *Myrmidónes*). Hyödynnän myös sosiaalihistoriallista analyysia Akhilleuksen ja Agamemnonin välisen kiistan tutkimiseen.

Eepos on kirjoitettu homeeriseen mittaan, runomuodossa. Tästä syystä jokaisella henkilöhahmolla on omaa nimeään edeltävä epiteetti eli määresana tai lisänimi, joka esiintyy aina hahmosta puhuttaessa (esim. nopsajalka Akhilleus). Lähestyn Akhilleuksen ja Agamemnonin hahmoja sekä miesten ominaisuuksien ja epiteettien että heidän nimiensä kautta, tutkien samalla kreikankielistä *andreian* (ἀνδρεία, urhoollisuus) termiä. Käytän määresanojen erittelyyn digitaalisen kielentutkimuksen (automaattisen tekstin prosessoinnin) metodeja, erityisesti Bash-koodikieltä, syöttämällä *Perseus Digital Library*sta haetun, muinaiskreikaksi kirjoitetun *Iliaan* Google Colab Notebook -koodausalustalle ja paikantaen Agamemnonista ja Akhilleuksesta yleisimmin käytetyt määresanat. Sen jälkeen analysoin manuaalisesti näiden sanojen sijaa, sukua ja lukua, tarkistaen, onko kaikki epiteetit kirjoitettu maskuliinimuotoon, kuten oletuksena olisi ja mitä sanat tarkoittavat, kääntäen ne itse muinaiskreikasta suomeen. Kreikankielisten sanojen muodon tutkimuksessa ja merkitysten tulkinnassa hyödynnän antiikintutkimuksen ja kielitieteen metodeja, erityisesti filologishistoriallista analyysia, morfologiaa ja semantiikkaa.

Hyödynnän tutkielmassani useita kreikankielisiä lainauksia *Iliasta* ja Platonin *Pidot*-teoksesta. Suurin osa suomenkielisistä käännöksistä on peräisin joko J.A. Hollolta tai Otto

Manniselta, mutta olen itse muokannut muutamaa käännöstä. Osan lainauksista ja sanoista olen suomentanut itse muinaiskreikasta (tämä mainittu käännöksen kohdalla).

2 *Andreia* (ἀνδρεία), pronssi- ja geometrisen kauden maskuliinisuus

Andreia (ἀνδρεία) on posthomeerinen termi, joka esiintyy ensimmäisen kerran Herodotoksen (*Ἡρόδοτος*) teksteissä (Bassi 2003, 32). Käytän sitä myöhemmästä ajallisuudesta riippumatta tässä tutkielmassa kuvaamaan Kreikan pronssi- ja geometristen kauden maskuliinisuutta, sillä koen sanan kiteyttävän jo aiempien historiallisten kausien maskuliinisuuden ideaalin: rohkeuden ja sankarillisuuden (*andreia*, ἀνδρεία urhoollisuus, oma käänös). *Iliassa* akhaiji-joukkoja kehotetaan jatkuvasti miehisyteen (Lane Fox 2023, 256 & Bassi 2003, 33) käyttämällä sanaa ἀνέρ (*anēr*, mies), josta sana ἀνδρεία juontaa juurensa. Lause ἀνέρες ἔστε², ”olkaa miehiä”, kuullaan niin akhaijien kuin troijalaistenkin suista useammassa kohtauksessa (mm. Hom. *Il.*5.529). Termiä käytetään *Iliassa* sotilaallisena huudahduksena, jolla johtajat rohkaisevat sotureitaan (Bassi 2003, 33). Se on enemmän kuin pelkkä kehotus taisteluun, se tiivistää kreikkalaisen maskuliinisuuden ja soturikunnian ytimen. Lausahdus ei siis viittaa pelkästään biologiseen sukupuoleen, vaan siihen, mitä miehen oletetaan olevan: rohkea, vahva ja valmis uhraamaan itsensä kunnian puolesta (Lane Fox 2023, 256).

Kreikan pronssi- ja geometristen kausien ideaalimaskuliinisuudet muistuttavat pääpiirteiltään pitkälti toisiaan. Molempien keskiössä on *andreia*, urhoollisuus (Bassi 2003, 32), mutta sen toteuttamismuodot vaihtelevat kausien väillä. Kreikan myöhäisen pronssikauden (n. 1600–1100 eaa.) käsitys ihanteellisesta miehestä perustui pitkälti siihen, mitä arvostettiin ajan vallitsevissa (mykeneläisessä ja minolaisessa) kulttuureissa (Castrén 2012, 30). Ihannemiestä kuvastivat ennen kaikkea sotilaalliset, hallinnolliset ja uskonnolliset ominaisuudet. Pronssikauden mykeneläinen yhteiskunta oli voimakkaasti sotilaallinen: ideaalisen miehen tuli olla ennen kaikkea soturi, joka johti joukkojaan taistelussa ja toi kunniaa kaupungilleen. Soturikulttuurin tärkeys näkyy esimerkiksi ajan hautalöydöistä, kuten Mykēnēn *tholos*-hautoista, joista on löytynyt lukuisia miekkoja, nuolenpäitä ja panssareita (Demakopoulou & Aulsebrook 2018, 119). Homeroksen eepokset heijastelevat tätä ihannetta: rohkeus, fyysinen voima ja sotataidot ovat vahvasti läsnä. *Ilias* kuvaa mykeneläisen kauden sankareita, joita

² ἀνέρες (*andres*) = miehet (monikko sanasta *anēr*, mies)
ἔστε (*este*) = olkaa (imperatiivi verbistä *eimi*, olla)

määrittää muun muassa kyky saavuttaa mainetta ja kerätä itselleen henkilökohtaista kunniaa (*timê*, *τιμή*). Tästä lisää luvussa 2.2.

Kreikan varhaisen geometrisen kauden (n. 900–700 eaa.) miehinen ihanne heijasti aikakauden yhteiskunnallisia ja kulttuurisia muutoksia, jotka loivat pohjaa myöhemmälle klassiselle kreikkalaiselle ajattelulle, jossa sotilaallinen urheus oli keskeinen osa miehisyyttä. Tämä näkyy geometrisen kauden hautalöydöissä, jotka koostuvat pitkälti aseista ja panssareista, sekä keramiikassa, joka kuvaa sotilaita ja taistelukohtauksia (Coldstream 2004, 99, 141 ja 178). Maskuliinisuuden ideaali muotoutui soturikunnian (*timê*, *τιμή*) ja kuolemattoman maineen (*kleos*, *κλέος*) ympärille (Wilson 2002, 61) ja miehen poliittinen vaikutusvalta perustui henkilökohtaiseen karismaan ja sotilaalliseen maineeseen selkeiden valtiollisten instituutioiden sijaan (Pomeroy 1999, 56).

2.1 *Poiné* (*ποινή*), sotapalkinnot maskuliinisuuden mittana

Tahtojen taisto alkaa Agamemnonin onnistuttua suututtamaan jumala Apollonin ottamalla sotapalkinnokseen tämän papittaren. Agamemnon joutuu luopumaan sotapalkinnostaan jumalan raivon edessä ja vaatii uhrauksensa vastineeksi korvaavaa sotapalkkiota, päätyen riistämään Akhilleuksen itselleen varaaman naisen. Akhilleus loukkaantuu tästä, sillä Briseis on *hänen* palkintonsa, osoitus hänen sotakontribuutioistaan. Akhilleus puhuu Briseiksestä pääasiallisesti sotapalkintona, jolloin hänet voisi helposti vaihtaa johonkin muuhun sotasaaliiseen ilman, että Akhilleuksen reaktio (Hom. *Il.*1.356) juuri muuttuisi. Naisen vieminen ei itsessään ole ongelma, mutta palkinnon menetys loukkaa Akhilleuksen kunniaa ja hänen asemaansa kreikkalaisten parhaana soturina. Akhilleus kokee, että hän on edistänyt sotatoimen etenemistä kaikista akhaijeista eniten (Hom. *Il.*1.161–62), lähettämällä suurimman määrän miehiä Haadekseen. Sotapalkinnon riistämällä Agamemnon vähättelee Akhilleuksen osallisuutta ja oleellisuutta sotatoimen kannalta.

Saalis jaetaan satureille heidän ansioidensa mukaan (Pomeroy 1999, 57), jolloin sotapalkintojen määrän voidaan katsoa olevan suoraan verrannollinen sankarin arvostukseen ja panostukseen sodassa. Briseis ja muut sotavangit edustavat näin suoraan miehen valta-asemaa ja sotaomaisuuden riisto toimii täten suurimpana mahdollisena luokkauksena Akhilleuksen kunniaa kohtaan. Naisen vieminen on niin suuri loukkaus Akhilleusta vastaan, että parivaljakosta järkeväksi kuvattu Patroklos ei yritä lepyttää Akhilleusta tai saada tätä taistelemaan ennen kuin akhaijien sotaonni kääntyy lähes toivottomaksi. Agamemnon nöyryyttää Akhilleusta tietoisesti, sillä sotasaalis (erityisesti naiset) oli merkittävä arvon

mittari pronssi- ja geometrisen kauden soturiyhteisöissä. Saaliin riisto loukkaa Akhilleuksen *timēä* eli kunniaa ja heikentää näin hänen asemaansa muiden soturien silmissä. (Wilson 2002, 61.)

2.2 *Timē (τιμή)*, kunnia kyseessä

Akhilleuksen loukattu kunnia muodostuu *Iliaan* konfliktin kantavaksi voimaksi. Akhilleuksen tavoitteena on saavuttaa ikuinen maine (*kleos aphthiton, κλέος ἄφθιτον*, Hom. *Il.*9.410–416).

Sotasaaliin riistäminen tekee lommon tähän tavoitteeseen ja loukkaa hänen arvoaan.

Maskuliininen kunnia muodostuu miesten riidan kiintopisteeksi, sillä kunnian menetys merkitsee maskuliinisuuden menettämistä, koituen maineelle kohtalokkaammaksi kuin taistelussa epäonnistuminen (Wilson 2002, 55).

Ylpeänä, mutta arvovaltansa tuntevana miehenä, Akhilleus yrittää pyörtää Agamemnonin päätöksen. Hän lupaa akhaijien korvaavan Agamemnonille tämän menettämän sotasaaliin heti Troijan kukistumisen jälkeen (Hom. *Il.*1.127–129). Agamemnon ei ota ehdotusta kuuleviin korviinsa, sillä edes hetkellisesti sotasaaliitta jääminen olisi hänestä loukkaus hänen asemaansa kohtaan. Agamemnon ei voi hyväksyä Akhilleuksen ehdotusta, sillä hyväksyminen asettaisi Akhilleuksen häntä korkeampaan valta-asemaan. Johtajan ja saaliiden jakajan asema siirtyisi pois Agamemnonin käsistä, järkyttäen hänen maskuliinisuuttaan ja henkilökohtaista kunniaansa. (Wilson 2002, 57.) Agamemnon kieltäytyy osoittaen täten Akhilleukselle olevansa tämän yläpuolella (Hom. *Il.*1.131–34). Kaksinkertainen kunnianloukkaus saa Akhilleuksen raivostumaan ja johtaa tämän vetäytymiseen sodasta.

Akhilleuksen poissaolo saa akhaijien sotaonnen kääntymään ja sodan kulku muuttuu troijalaisten eduksi. Akhaijit rukoilevat suotta Akhilleusta leppymään. Sotimattomuuden valan rikkominen loukkaisi Akhilleuksen henkilökohtaista kunniaa, sillä hänen nähtäisiin alistuneen Agamemnonin tahtoon. Patroklos saa pitkän suostuttelun jälkeen Akhilleuksen lähettämään hänet taistoon Akhilleuksen hahmoisena. Patroklos ilmaantuu Akhilleukseksi pukeutuneena sotatantereelle, jolloin Akhilleuksen kauhistuttava maine rohkaisee akhaiji-joukkoja ja saa troijalaiset kauhun valtaan. Akhilleus ei näin riko valaansa olla auttamatta kreikkalaisia ja saa pitää loput jo valmiiksi haavoittuneesta kunniastaan. (Wilson 2002, 69.)

Agamemnonin ja Akhilleuksen välinen konflikti kertoo henkilökohtaisen kunnian tärkeydestä kreikan pronssi- ja geometrisen kauden maskuliinisuudelle. Kreikkalaisessa soturikulttuurissa kunnian riistäminen voi olla jopa kuolemaa pahempi loukkaus. Miesten välinen kiista (*eris*,

επισ) muodostaa *Iliaan* keskeisen draaman kaaren ja ajaa Akhilleuksen sekä henkilökohtaiseen kriisiin että myöhemmin raivoisaan kostonkierteeseen.

Agamemnonin ja Akhilleuksen välinen pattitilanne ratkeaa vasta Patrokloksen kuoleman seurauksena. Akhilleus, joka tietää ennustuksen mukaisesti kuolevansa pian, päättää hylätä haavoittuneen kunniantuntonsa ja kiistansa Agamemnonin kanssa (Lane Fox 2023, 292). Surun ja raivon ajamana hän palaa taistelukentälle kauheampana kuin koskaan, tarkoituksenaan kostaa Patrokloksen kuolema ja liittyä kumppaninsa seuraan Haadeksessa.

2.3 Sota maskuliinisuuksien taistelukentänä

Agamemnonin ja Akhilleuksen *eris* (*επισ*, ristiriita) perustuu pitkälti heidän eroaviin näkemyksiinsä maskuliinisuudesta ja johtajuudesta (Wilson 2002, 54). He edustavat kahta erilaista historiallisen murroskohdan kilpailevaa näkemystä ideaalimaskuliinisuudesta (Wilson 2002, 56). Agamemnonin voidaan katsoa edustavan pronssikauden ihanteellista miestä: kuningasta (*anax*, *ἄναξ*), joka hallitsee keskusjohtoisesti palatsista käsin. Hän on Mykeneläiselle kulttuurille tyypillisesti sekä sotilasjohtaja että uskonnollinen päämies, jolla on valtansa tukena monimutkainen hallintobyrokratia (hallitsijan byrokratiasta lineaari B, Pomeroy 1999, 28). Akhilleus puolestaan edustaa varhaisen geometrisen kauden ihanteellista maskuliinisuutta. Hän on aristokraattinen soturi ja pienemmän saarivaltion paikallisen johtajan (*basileus*, *βασιλεύς*) poika, joka haalii itselleen vaikutusvaltaa henkilökohtaisen kunnian ja sotamaineen, ei palatsihallinnon, kautta. Sodan alkaessa Agamemnon on joukkojen johtaja synnyinoikeutensa ja poliittisen voimakkuutensa takia. Akhilleus puolestaan ei ole voimakas poliittinen toimija, vaan pienen saarivaltion puolijumalainen prinssi, joka saavuttaa kunniaa sotilaista parhaimpana.

Taulukko 1. Agamemnon vrt. Akhilleus

Agamemnonin ja Akhilleuksen pronssi- ja geometrisen kauden maskuliinisuuksiin sitoutuvat ominaisuudet

ominaisuus	pronssikausi (1600–1100 eaa.): Agamemnon	geometrinen kausi (900–700 eaa.): Akhilleus
valta ja asema	kuningas	aristokraattinen soturi
sotilasihanne	järjestäytynyt armeija	yksilöllinen sankari
kunnia ja sankaruus	hallinnollinen valta	henkilökohtainen maine
jumalsuhde	jumalten valitsema hallitsija	jumalten suosiota tavoitteleva soturi

Agamemnon on perintökuninkuuden kasvattama pan-kreikkalaisen sotajoukon johtaja ja täten akhaijeista kunnioitetuin. Pronssikauden ihannemies oli jumalten valitsema hallitsija, joka suoritti tärkeitä uskonnollisia rituaaleja ja varmisti näin jumalten suosion kansalleen (Castleden 2005, 155 ja Pomeroy 1999, 14, 34). Pronssikauden soturi oli osa suuren kuninkaan (*anax*, ἄναξ) johtamaa, järjestäytynyttä armeijaa. Miekat, panssarit ja sotavaunut olivat tärkeitä, ja sotiminen liittyi valtion laajentamiseen ja puolustamiseen.

Akhilleuksen valta ja miehisuus puolestaan perustuvat hänen voitokkuuteensa sotarintamalla. Hän toimii hyvänä esimerkkinä geometrisen kauden soturista, joka oli suuremman sotakoneiston osan sijaan yksilöllinen taistelija, joka korosti henkilökohtaista rohkeuttaan ja voittojaan. Sotiminen muistutti enemmän ryöstöretkiä ja klaanien välisiä yhteenottoja kuin järjestäytynyttä sodankäyntiä ja miehen valta perustui henkilökohtaiseen karismaan ja sotataitoihin (Pomeroy 1999, 56). Soturi oli jumalten suosiota tavoitteleva sankari, joka uhraisi jumalille, mutta tärkeämpää oli henkilökohtaisen *kleoksen* (κλέος, maineen ja kuolemattomuuden) saavuttaminen (Pomeroy 1999, 60–61).

3 Agamemnon, kuninkaiden kuningas

Agamemnon on Mykēnēn (*Μυκίνη*) valtakunnan kuningas ja akhaijien ylikomentaja. Mykēnē oli yksi pronssikautisen Kreikan vahvimmista ja rikkaimmista valtakeskuksista, mykeneläisen kulttuurin ollessa niin merkittävä, että koko kausi tunnetaan nimellä mykeneläinen kausi (Castrén 2012, 32). Agamemnonia kutsutaan *Iliassa* kuninkaiden kuninkaaksi (*anax andrōn*, *ἄναξ ἀνδρῶν*, mm. Hom. *Il.* 19.145), sillä hän johtaa *Iliassa* koko Kreikan yhdistettyä armeijaa Troijan sotaan. Hän ei ole kaikkien Kreikan kuninkaiden hallitsija, mutta hänen asemansa ylipäällikkönä antaa hänelle Kreikan kuninkaista korkeimman arvovallan.

Mykeneläinen yhteiskunta vaikuttaisi olleen pronssikaudella sotaisia ja ylimysvaltainen (Castrén 2012, 23). Tämä kuvaus istuu myös Agamemnonin hahmoon. Hän on luonnoltaan hyökkäävä ja taipumaton eikä kunnioita Akhilleuksen uudemman tyylistä maskuliinisuutta tai tämän asemaa sotateista kyvykkäimpänä. Kuninkaiden kuninkaana Agamemnonin hahmo edustaa paitsi sotilaallista valtaa, myös ylemmyyttä ja vastuuta koko kreikkalaisesta sotajoukosta. Hänen asemansa ei kuitenkaan ole kiistaton, esimerkiksi Akhilleus haastaa hänet teoksen alkupuolella, mutta hänet esitetään silti kuninkaista mahtavimpana.

Agamemnon kuuluu Atreuksen sukuun, joka polveutuu Tantaloksesta ja Zeus-jumalasta. Tämä sukutausta lisää hänen arvoaltaansa muiden kuninkaiden joukossa.

3.1 Kuninkaan ulkomuoto

Agamemnon on tunnettu vaaleista hiuksistaan ja uljaasta ulkomuodostaan. Yksi hänen kuuluisimmista kuvauksistaan löytyy *Iliaan* toisesta laulusta (Hom. *Il.* 2. 478–483), jossa Agamemnonin ulkonäköä verrataan Zeukseen, Poseidoniin ja Areeseen:

ὄμματα καὶ κεφαλὴν ἵκελος Διὶ τερπικεράνῳ,
Ἄρει δὲ ζώνην, στέρνον δὲ Ποσειδάωνι.
ἦ ὅτε βοῦς ἀγέληφι μέγ' ἔξοχος ἔπλετο πάντων
ταῦρος: ὁ γάρ τε βόεσσι μεταπρέπει ἀγρομένησι:
τοῖον ἄρ' Ἀτρεΐδην θῆκε Ζεὺς ἦματι κείνῳ

[päältä ja silmiltään kuin Zeus salamoitsija aivan
Ares vyötärehiltä ja ryntäiltänsä Poseidon.
Niin kuin kaiken karjan on suurin vertahisettaan
sonni, se voimalt' uljaamp' on koko laitumen laumaa,
Zeus sinä päivänä loi moist' uljautt' Atreun poikaan,
jott' oli vertaa vaill' urohissa ja sankari aimoin. (suom. Manninen 1990)]

Hän loistaa miesten joukossa kuin itse jumalten kuningas Zeus, erottuen edukseen olemuksellaan ja leveillä hartioillaan. Tässä korostetaan erityisesti Agamemnonin pitkää ja kookasta

vartaloa sekä hänen vaikuttavaa ulkomuotoaan. Hänet kuvataan ylvääksi johtajaksi, jonka olemus herättää kunnioitusta.

Agamemnonin muuta ulkonäköä ei kuvata erityisen tarkasti *Iliassa*, mutta mykeneläiselle miehelle tyypillisesti hänellä olisi ollut pitkät hiukset ja mitä todennäköisimmin kuninkaallista arvovaltaa osoittava tuuhea parta (Castleden 2005, 74). Hänen hiustensa väri on Homeroksesta kuitenkin maininnan arvoinen ja niitä kuvataan käyttämällä sanaa *ξανθός* (*xanthos*), samaa termiä käytetään myös Akhilleuksen hiuksista. Termi voi viitata vaaleaan, kullanhoitoiseen tai punertavaan väriin, mutta merkitys ei kuitenkaan ole täysin yksiselitteinen. Sanalla halutaan korostaa hiusten loistavaa ja kuninkaallista ulkonäköä sekä Agamemnonin yhteyttä jumalten kuningas Zeukseen, joka kuvataan usein parrakkaana ja kullanhoitoisena (mm. Pindaros, *Epinikion-oodit: Olympia*).

Kun Agamemnon pukeutuu *Iliaan* 11. laulussa taisteluun, ylväs sotavarustus korostaa hänen mahtiaan. Hänen panssarinsa, kypäränsä ja muut varusteensa kuvataan yksityiskohtaisesti, ja niiden hohto ja kauneus heijastavat hänen asemaansa sotapäällikkönä. Agamemnon taistelee kahden vaskipeitsen kanssa, päässään kaksiharjainen kypärä, jossa on hevosjouhinen töyhtö (Hom. *Il.*11.41–46). Mykeneläisen palatsikulttuurin traditiota noudattaen, henkilökohtaista varakkuutta korostavat suuret kultaiset käsivarsinauhat ja kaulakorut olisivat kuuluneet osaksi hänen varustustaan yhdessä kultaisten sinettisormusten kanssa (Castleden 2005, 76–77). Tätä ei varsinaisesti mainita *Iliassa*, mutta saksalaisen arkeologi Heinrich Schliemannin (1822–1890) Mykēnēssä tekemät arkeologiset kaivaukset osoittavat Agamemnonin aikaisten mykeneläisten miesten koristaneen ulkomuotoaan kullalla (Demakopoulou & Aulsebrook 2018, 119).

3.2 Nimi ja epiteetit

Jokaisen homeerisen henkilöhahmon etunimeä edeltää kreikkalaiselle epiikalle tunnusomainen epiteetti eli hahmosta puhuttaessa määresana tai lisänimi. Niiden on tarkoitus toimia muistikeinona runon laulajalle ja samalla paljastaa runon kuulijalle olennaisia ominaisuuksia hahmoista.

Agamemnonin epiteettejä ovat:

Ἀτρείδης (*Atreidēs*) – ”Atreuksen poika” (Hom. *Il.*19.145. mask. yks. nom.)

μέγας (*megas*) – ”suuri” (Hom. *Il.*19.145. mask. yks. nom.)

esim. *μέγας Ἀγαμέμνων* (*megas Agamemnōn*) ”suuri Agamemnon”

Ἄτρεΐδη κύδιστε ἄναξ ἀνδρῶν Ἀγάμεμνον – ”Miesten valtias, suur’ Agamemnon, Atreun poika” (Hom. *Il.* 19.145, suom. Manninen 1990)

Ἄτρεΐδη Atreuksen poika (mask. yks. nom.)
κύδιστε kunnioitettu (adj. yks. mask. superl.)
ἄναξ herra (mask. yks. nom.)
ἀνδρῶν mies (mask. mon. gen.)
Ἀγάμεμνον Agamemnon (mask. yks. nom.)

Atreides viittaa Agamemnonin isään, Atreukseen, ja korostaa hänen kuninkaallista sukutaustaansa, kun taas *megas Agamemnon* viittaa hänen arvostettuun asemaansa ja johtajuuteensa. Agamemnonin nimessä *Ἀγαμέμνων* yhdistyvät etuliite *aga-* hyvää tai mahtavaa tarkoittavasta sanasta *agathos* sekä sana *medon* ”hallitsija”.

Agamemnon on kuninkaiden kuningas, jonka valta ja varallisuus pohjautuvat pitkään sukutraditioon (Hom. *Il.* 2.105–108). Hänen kuninkuutensa perustuu kreikkalaisen pronssikautiseen perintökuninkuuteen. Hänen isänsä oli kuningas ja niin olisivat hänen poikansa hänen jälkeensä (Hom. *Il.* 2.105–108). Hän on akhaiji-joukkojen komentaja, sillä pronssikauden suurin valtakunta, Mykēnē, on hänen hallinnassaan ja suuri osa akhaijien sotajoukoista kuuluu täten hänelle.

3.3 Sotamaskuliinisuus: kuninkaiden kuningas

Pronssikauden Kreikan aristokraattisessa soturikulttuurissa miehen arvo mitattiin hänen kunniansaan ja maineessaan. Agamemnon edustaa Kreikan mykeneläisen pronssikauden maskuliinisuuden ihanteita monin tavoin. Hänen hahmonsa heijastaa erityisesti soturikuninkuuden, voimakkuuden, kunnian ja hierarkian korostamista, jotka olivat keskeisiä arvoja mykeneläisessä kulttuurissa (Castrén 2012, 32).

Mykēnēn pronssikautinen yhteiskunta oli hierarkkinen, ja kuningas (kr. *anax*, ἄναξ, mykeneläisen palatsikulttuurin ylin johtaja) edusti jumalallista oikeutta hallita (Pomeroy 1999, 14, 28). Agamemnon on akhaijien ylipäällikkö eli korkein sotilaallinen ja poliittinen johtaja. Hänen tittelinsä on perinnöllinen ja hänen arvonsa perustuu sekä syntyperään että kykyyn johtaa sotaa. Hän on kuningas, jonka isä oli kuningas, jonka isä oli kuningas. Agamemnonin isoisä Pelopsin isoisä on mytologisesti jumalten kuningas Zeus (Hom. *Il.* 2.105–108). Agamemnon esitetään patriarkkaisessa isähahmon roolissa: hän on valtikkaa kantava kuningas ja vertautuu vallassaan ja ulkomuodossaan jumalten kuninkaaseen (Wilson 2002, 54–55).

Mykeneläisessä maailmassa valtaa ja miehisyyttä mitattiin sotilaallisella voimalla (Pomeroy 1999, 34–35). Agamemnon ei ole fyysisesti yhtä ylivoimainen kuin Akhilleus, mutta hän on silti pelottava soturi. Hänen panssarinsa, kypäränsä ja aseensa kuvataan yksityiskohtaisesti, ja hän on ensimmäisten joukossa taistelussa (Hom. *Il.* 11. laulu), mikä osoittaa hänen taistelevan myös itse joukkojensa rinnalla.

Vaikka Agamemnon on vahva johtaja, hänen hahmonsa paljastaa myös pronssikauden soturikulttuurin varjopuolia. Hänen riitansa Akhilleuksen kanssa on osittain seurausta hänen kyvyttömyydestään hillitä omaa ylpeyttään. Akhilleuksen tavoin Agamemnon havittelee sodassa omaa kunniaansa. Pronssikauden soturiaristokratia korosti yksilöllistä kunniaa (*timê*, *τιμή*) ja kuolemattomuutta maineen (*kleos*, *κλέος*) kautta. Agamemnon vaatii jatkuvasti kunnioitusta muilta sotureilta ja suuttuu, jos hänen arvovaltaansa haastetaan. Hänen vaatimuksensa kunnioituksesta liittyy yhteiskunnalliseen hierarkiaan: koska hän on ylipäällikkö, hän katsoo ansaitsevansa enemmän sotasaalista ja arvonosoituksia kuin muut. (Wilson 2002, 57.)

Agamemnon toimii *Iliaan* ensimmäisessä laulussa pronssikauden miehen roolia vastaan. Pronssikauden kuninkaan (*anax*, *ἄναξ*) tehtävä oli suorittaa jumalten suosiota takaavia uskonnollisia rituaaleja (Pomeroy 1999, 34–35). Agamemnon onnistuu tuomaan jumala Apollonin vihan akhaijien ylle ottamalla sotapalkinnokseen jumalan papittaren. Agamemnon ei ylpeydessään halua luopua naisesta edes jumalan rangaistuksen edessä ennen kuin hänen omat joukkonsa uhkaavat nousta Akhilleuksen johdolla kapinaan (Hom. *Il.* 1.109–120).

Kuninkaana Agamemnon on rikas ja omistaa paljon orjia, maata ja sotasaalista (Hom. *Il.* 2.572–579). Hän hallitsee suurinta osaa akhaiji-joukkojen sotilasmassasta ja tuo mukanaan kaikista akhaiji-ruhtinaista lukumäärällisesti eniten laivoja. Agamemnon onkin varakkain kaikista kreikkalaisista sotaurhoista. Agamemnonin johtajuus perustuu kuitenkin pohjimmiltaan liittoutumiseen, ei suoranaiseen alistamiseen. Hän on kuninkaiden kuningas enemmän poliittisen arvovallan kuin sotilaallisen dominanssin tähden (Pomeroy 1999, 28).

4 Akhilleus, *aristos akhaion* (ἄριστος Ἀχαιῶν)

Muinaiskreikaksi kirjoitettu *Ilias* alkaa sanalla raivo *μῆνιν*, joka liitetään jo ensimmäisessä virkkeessä Akhilleuksen hahmon yhteyteen:

μῆνιν ἄειδε θεὰ Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος οὐλομένην
[Laulaos, oi runotar, viha Peleun poian Akhilleun turmiokas (Hom. *Il.* 1.1–2. suom. Manninen 1990)]

Akhilleus on Fthian (*Φθία*) saarivaltion prinssi, puolijumala, myrmidon-eliittijoukkojen komentaja ja akhaijien paras soturi. Hänen isänsä on Fthian kuolevainen hallitsija Peleus ja äitinsä on vähäisempi merenjumatatar Thetis, johon liittyy Akhilleuksen voimakkuuden kannalta tärkeä ennustus. Thetis on mytologisesti oleellinen hahmo, sillä hänen synnyttämänsä poika tulisi aina olemaan isäänsä mahtavampi. Niinpä uuden sukupolven potentiaalista vallankaappausta pelkäävät jumalat päättävät naittaa Thetoksen kuolevaiselle, argonautti ja Fthian kuningas Peleukselle (Wilson 2002, 66). Akhilleus on ennustusta mukaillen todella isäänsä mahtavampi, todennäköisesti Kreikan mytologisen historian paras sotaurho. Hän on ylikuonnollisesta nopeudestaan tunnettu, pelätty taistelukenttien kauhu ja hänen osakseen ansaitsema kunnioitus perustuu tehokkuuteen sotatantereella. (Hom. *Il.* 1.43, Hom. *Il.* 18.203–214.)

Akhilleuksen voidaan katsoa edustavan varhaisen geometrisen kauden maskuliinisuutta, joka nosti päätään mykeneläisen palatsikulttuurin romahtaessa. Hän on yksilöllinen sankari (mm. klassisella kaudella tunnettu termillä *hērōs*, ἥρωες), jonka tavoitteena on saavuttaa kuolematon maine (*kleos aphthiton*, κλέος ἄφθιτον, Hom. *Il.* 9.410–416).

4.1 Puolijumalainen olemus

Akhilleus kuvataan pitkähiuksisena nuorena miehenä (Hom. *Il.* 23.141–142). Hänen äitinsä Thetis on jumalatar, mikä vihjaa hänen olevan fyysisesti ylivoimainen tavalliseen kuolevaiseseen nähden. Kreikan mytologian puolijumalia leimaa usein jumalainen kauneus ja voima. Akhilleuksen ulkonäköä kuvataan pääasiassa hänen voimansa ja pelottavan sotilaallisen olemuksensa kautta (Hom. *Il.* 18.216–218). Akhilleuksen hahmo hehkuu kuin tuli ja hänen vihansa tekee hänestä kauhistuttavan vastustajan (Hom. *Il.* 18.216–218). Hänet kuvataan usein lähes demonisena hahmona, jonka leiskuva raivo ja ylikuonnollinen voima saavat koko taistelukentän vapisemaan kauhusta. Akhilleus ei suutuspäissään ole vain sankari, vaan lähes jumalolento. (Lane Fox 2023, 287.)

Monen muun puolijumalan tavoin (mm. Spartan Helene) hänen ulkonäkönsä kuvataan kauniiksi ja majesteettiseksi. Tämä näkyy muun muassa Platonin teoksessa *Pidot*:

Akhilleushan ei ollut ainoastaan Patroklostakaan vaan kaikkia sankareita kauniimpi ja vielä parraton sekä Homeroksen sanojen mukaan paljoa nuorempi. (Plat. 180b, suom. J.A. Hollo 1961)

Akhilleuksen kauneus näkyy pääasiallisesti hänen hiustensa epätyypillisessä, ihailtavana pidetyssä värissä. Homeros mainitsee Akhilleuksen hiusten värin epäsuorasti, ja niitä kuvaillaan yleensä sanalla *ξανθός* (*xanthos*). Tämä kreikankielinen sana voi tarkoittaa useita eri värisävyjä kontekstista riippuen, mutta viittaa tässä yhteydessä vaaleaan tai kullanhoitoiseen sävyyn. *Iiaan* 23. laulussa (Hom. *Il.*23.141–142) kuvataan Akhilleuksen hiuksia, hänen leikatessaan ne irti, jotta hän voisi polttaa ne Patrokloksen hautajaisroviolla tämän ruumiin mukana:

στὰς ἀπάνευθε πυρῆς ξανθὴν ἀπεκείρατο χαίτην,
τήν ῥα Σπερχειῶ ποταμῷ τρέφε τηλεθόωσαν:

[Ioittoni puuroviolta ja leikkasi keltavat kutrit,
tuuheat, uhkeat, jatk' oli Sperkheios-joki saapa (suom. Manninen 1990)]

Suomennoksessa hänen hiuksensa kuvataan kullan keltaisina, kun taas Emily Wilsonin käännöksessä hänen hiustensa väriä kuvataan sanalla ”chestnut” (kastanjan värinen). Vaaleat, kullanhoitoiset hiukset liitettiin usein jumalalliseen syntyperään ja toimivat monen jumalan tunnusomaisena piirteenä (esim. Foibos Apollon, Euripideen näytelmässä *Alkestis*, *Ἀλκηστις*). Kultainen hohde saattaa symboloida myös sankarin ylliluonnollista auraa, mikä erottaa hänet tavallisista kuolevaisista.

Geometrisen kauden miesten haudoista on löytynyt aseiden lisäksi muun muassa kultaisia koruja, kuten sormuksia (Coldstream 2003, 125 ja 154). Ne toimivat merkinä kantajansa varakkuudesta ja täten olisi loogista ajatella Akhilleuksenkin sonnustautuvan niihin, onhan hän puolijumalan lisäksi saarivaltion prinssi. Akhilleuksen sotisopa ja aseistus kuvataan myös erityisen vaikuttavana. Esimerkiksi, kun hän ilmestyy kaivannon reunalle *Iiaan* 18. laulussa (Hom. *Il.*18.203–214), hänen uljas olemuksensa ja pelottava maineensa ajaa troijalaiset kauhun valtaan. Hänen jumalallinen kilpensä ja uusi seppäjumala Hefaistoksen (*Ἥφαιστος*) itsetakoma sotisopa tekevät hänestä lähes ylliluonnollisen hahmon. Kilpi on vastustajien varusteisiin nähden viisinkertainen ja taidokkaammin kuvioitu. Hänen haarniskansa puolestaan leimuaa tulta, kultaisen harjaksen loistaessa kypärän päällä. (Hom. *Il.*18.468–617.)

4.2 Nimi ja epiteetit

Siinä missä Agamemnonista käytetyt nimitykset liittyvät hänen kuninkaalliseen sukupuuhunsa, Akhilleuksen epiteetit välittävät kuvaa hänen jumalsukuisuudestaan ja yliluonnollisuudestaan.

Akhilleuksen tunnetuimmat epiteetit muinaiskreikaksi ovat:

Πηλείδης (*Pēlēidēs*) – “Peleuksen poika” (Hom. *Il.* 1.1, mask. yks. nom.)

esim. *Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος* “Akhilleuksen Peleuksen pojan”

διογενής (*diogenēs*) – “Zeuksen sukuinen” tai “jumalsyntyinen” (Hom. *Il.* 1.280, mask. yks. nom.)

πόδας ὠκὺς (*podas ōkus*) – “nopsajalka” (Hom. *Il.* 23.93. mask. mon. akk.)

esim. *πόδας ὠκὺς Ἀχιλλεύς* “nopsajalka Akhilleus”

Näitä epiteettejä käytetään *Iliassa* korostamaan Akhilleuksen sankarillisia ominaisuuksia, kuten hänen jumalaista syntyperäänsä, fyysistä nopeuttaan ja voimaansa. Titteleistä yleisin on *Πηλείδης*, Peleuksen poika ja sitä käytetään useissa *Iliaan* lauluissa enemmän kuin hänen varsinaista nimeään.

Akhilleusta kutsutaan myös nimellä *ἄριστος Ἀχαιῶν* (*Aristos Achaiōn*, paras akhaijeista, oma käänös, Hom. *Il.* 1.244). Hänen nimensä *Ἀχιλλεύς* muodostuu mitä luultavammin kreikkalaisista sanoista *akhos* ”suru, tuska” ja *laos* ”ihmiset”. Nimi kuvaa osuvasti akhaijien parasta soturia, sillä Akhilleuksen maskuliininen ylpeys tuottaa surua ja tuskaa niin sankarin ympärille kuin hänelle itselleen.

4.3 Sotamaskuliinisuus: satureista parhain ja Akhilleuksen raivo

Akhilleus edustaa Kreikan pronssikauden maskuliinisuuden ihanteita ennen kaikkea sotilaallisen ylivoimansa, ylhäisen syntyperänsä ja kunnian tavoittelunsa kautta. Hän on *Iliaan* suurin soturi, lähes yliluonnollinen hahmo, jonka elämää ja tekoja ohjaavat mykeneläisen kulttuurin keskeiset arvot: *timē* (τιμή, kunnia) ja *kleos* (κλέος, maine). Hän edustaakin ehkä selkeimmin yhtä homeerisen miehen tärkeimmistä ominaisuuksista: kunniaa ja taistelussa kunnostautumista.

Geometrisen kauden Kreikassa miehisen ihanteen ytimessä oli kyky taistella ja tappaa vihollisia, mikä näkyy muun muassa kauden hautalöydöistä, joissa esiintyy runsaasti pronssisia aseita sekä taisteluja kuvaavia ruukkumaalauksia (Coldstream 2003, 99, 141 ja

178). Akhilleus on *Iliassa* ylivoimaisesti voimakkain ja nopein soturi, eikä kukaan muu kreikkalainen soturi kykene täysin jäljittelemään hänen kykyään kantaa valtavaa keihästään (Hom. *Il.* 16.140–144). Akhilleus ei ole vain kylmä taistelukone, vaan hänen maskuliinisuutensa kuuluu myös voimakkaita tunteita, joista kuuluisin on hänen raivonsa. Hän on voittamaton taistelija, ja hänen vihansa (*μῆνις*, *mēnis*) tekee hänestä pysäyttämättömän, mikä korostuu erityisesti Patrokloksen kuoleman jälkeen (Hom. *Il.* 20.490–503).

Akhilleus on taitava lyyran soittaja, mikä käy ilmi Odysseuksen ja Aiaan kumppaneineen yrittäessä lepytellä suuttunutta Akhilleusta *Iliaan* yhdeksännessä laulussa (Hom. *Il.* 9.182–196). Akhilleus kuvataan kotoisasti soittamassa lyyraa Patroklokselle. Akhilleuksen kerrotaan myös oppineen nuorena parantamista myyttiseltä kentauri Kheironilta (*Χείρων*, Hom. *Il.* 11.828–836). Kreikkalaisen aristokraattisen miehen olikin (ainakin klassiselle kaudelle tultaessa) oleellista osata niin lääkintä- kuin laulu- ja soittotaitoa. Muun muassa Patroklostä ylistetään useaan otteeseen lääkintätaidon hallinnasta (Hom. *Il.* 11.806–848) ja Platon kuvaa teoksessaan *Valtio* soittotaidon tärkeyttä osana kreikkalaisen miehen kasvatusta. Klassisen kauden ihanteille ominaisesti Akhilleus esitetään taitavana puhujana ja runonlausujana, mikä näkyy hänen taituruudessaan lyyran käsittelyssä sekä hänen riidellessään Agamemnonin kanssa sotapalkintojen kohtalosta (Lane Fox 2023, 287–88).

Akhilleuksen hahmossa on kuitenkin joitakin kreikkalaiselle kulttuurille ja ihanteelliselle maskuliinisuudelle vieraita piirteitä. Hänen äkkipikaisuutensa, ajoittainen kohtuuton julmuutensa ja ylimielisyytensä eivät istu kauniisti traditionaalisen homeerisen sankarin miehisyyden muottiin (Castrén 2012, 47). Hänen brutaalisuutensa sotakentällä on lähes *barbaarista* eli ei-kreikkalaista ja mielestäni verrattavissa kreikkalaiseen sodanjumala Arekseen (*Ἄρης*). Akhilleuksen luonteen julmuus nousee esille etenkin hänen kumppaninsa Patrokloksen kuoleman jälkeen, kun Akhilleus muun muassa tapattaa 12 troijalaista nuorukaista Patrokloksen hautaroviolle kumppaninsa hautauhrina (Hom. *Il.* 23.141–142.) ja runtelee Hektorin ruumiin (Hom. *Il.* 22. ja 24. laulu) raahaamalla sitä pilkallisesti sotavaunujensa perässä.

Ares sai osakseen kaikkien muiden jumalten tavoin kunnioitusta, mutta hänen raakuutensa ei usein ollut kreikkalaisten mieleen. Areen sisar Pallas Athene (*Παλλὰς Ἀθήνη*) olikin kreikkalaisittain sodanjumalista arvostetumpi strategisuutensa vuoksi. (Rogers 1905, Ares 10.) Tämän voidaan tulkita pätevän myös Akhilleukseen, jonka sotataidot herättivät

kunnioitusta mutta myös pelkoa niin liittolaisissa kuin vastustajissakin. Ares on Akhilleuksen tavoin surullisenkuuluisa dramaattisista tunteenpurkauksistaan, mikä ei kreikkalaisten silmissä ollut aina eduksi (Rogers 1905, Ares 10). Areen lailla Akhilleuksen voimakkaat vihan- ja surun tunteet ovat vahingollisia sekä sankarille itselleen että koko kreikkalaiselle sotatoimelle.

Akhilleuksen hahmoon liittyy kiinnostavasti myös toinen geometrisen kauden ideaalimaskuliinisuuteen sopimaton piirre: naisille tyypillisten rituaalien suorittaminen. Hän rukoilee jumalilta apua Patrokloksen liittyttyä taisteluun Akhilleukseksi pukeutuneena. Akhilleus pyytää jumalten kuningas Zeusta palauttamaan Patroklos vahingoittumattomana hänen luokseen (Hom. *Il.* 16.233–248). Miehen taisteluonnen puolesta rukoileminen on kreikkalaisessa draamassa ja epiikassa pääasiallisesti piirre, joka yhdistetään naisiin (mm. Euripideen *Troijan naiset* ja Aiskhyloksen *Agamemnon*). Akhilleus myös repii naisille tyypillisesti hiuksiaan kuullessaan Patrokloksen kuolemasta.

4.4 Akhilleus ja Patroklos: *arsenokoites* (ἀρσενokoίτης) ”miesrakkaus”

Myöhäisen pronssikauden Kreikasta, erityisesti minolaisesta Kreetasta ja mykeneläisestä kulttuurista, ei ole suoraa todistusaineistoa homoseksuaalisuuden hyväksyttävyydestä samalla tavalla kuin klassisen Kreikan Ateenasta. Tältä ajalta säilynyt aineisto koostuu pääasiassa arkeologisista löydöistä, kuten freskoista, keramiikasta ja hautalöydöistä, sekä lineaarikirjoituksista (Lineaarikirjoitus A ja B), jotka eivät tarjoa yksityiskohtaisia tietoja ajan sosiaalisista suhteista (Pomeroy 1999, 13). Pronssikauden Kreikan kulttuurista säilynyt perimätieto heijastuu kuitenkin myöhempisiin kreikkalaisiin myytteihin. Esimerkiksi Akhilleuksen ja Patrokloksen suhde, jota Homeroksen *Iliassa* kuvataan erityisen läheiseksi, voi olla jäänne pronssikauden meille säilymättömistä yhteiskunnallisista käytännöistä. On epäselvää, miten parivaljakon suhde on tuolloin ymmärretty. Niinpä turvaudun tässä klassisen kauden lähteisiin.

Akhilleuksen ja Patrokloksen suhde on tulkittu romanttiseksi etenkin Ateenassa. Muun muassa Platon kirjoittaa tästä teoksessaan *Pidot* ja klassisen kauden runoilija Aiskhyloksen tiedetään kirjoittaneen parista *Achilleis* (Ἀχιλλήϊς) -nimisen trilogian, joka on säilynyt meille vain fragmentteina. Fragmentit 135–137 Aiskhyloksen kadonneesta *Achilleis*-trilogian ensimmäisestä näytelmästä *Myrmidónes* (Μυρμιδόνες) kuvaavat Akhilleusta suutelemassa kuolleen Patrokloksen reisiä:

135
σέβας δὲ μηρῶν ἄγνων οὐ κατηδέσω,
ὧ̃ δυσχάριστε τῶν πυκνῶν φιλημάτων

136
Ἀχιλλεὺς τὸν Πατρόκλου θάνατον
ΑΧΙΛΛΕΥΣ
μηρῶν τε τῶν σῶν ἠὺσέβησ' ὀμίλιαν
κλαίων... (tekstin asettelua muutettu, muutokset lihavoitu ja kursiiivilla)

137
ΑΧΙΛΛΕΥΣ
καὶ μὴν, φιλῶ γάρ, ἀβδέλυκτ' ἐμοὶ τάδε³

Akhilleuksen ja Patrokloksen suhde on kiistatta erittäin läheinen. Patroklokseen viitataan subjektina toimiessaan Akhilleuksen kumppanina (*θεράπων*, Hom. *Il.*23.90). Kertojan näkökulman siirtyessä Akhilleukseen, Patroklokseen viitataan nimellä *φίλιτος*, rakkain (Hom. *Il.*23.152–153):

ὧς εἰπὼν ἐν χερσὶ κόμπην ἐτάροιο φίλοιο
θῆκεν

näin sanoen asetti hän kutrinsa rakkaimman kumppaninsa käsiin [oma käännös]

Akhilleus on käsittäkseni yksi harvoista *Iliaan* kreikkalaisista sankareista, jolla voidaan perustellusti nähdä olleen suhde toiseen mieheen. Suhde näyttyy romanttisena pitkälti sen valossa, miten Akhilleus reagoi Patrokloksen kuolemaan. ”Tuskan musta pilvi” (*ἄχος νεφέλη μέλαινα*) peittää Akhilleuksen: hän raatelee kasvojaan ja hiuksiaan, heittää ylleen tuhkaa ja hiekkaa (Hom. *Il.*18.22–27). Hiusten repiminen liitetään antiikin kreikkalaisessa draamassa usein osaksi naisten sururitualeja. Monet antiikin draaman naishahmot nähdään repimässä kasvojaan ja hiuksiaan miespuolisen läheisen kuoleman yhteydessä (esim. Aiskhyloksen

³[135

And you felt no compunction for (sc. my?) pure reverence of (sc. your?)

thighs –O, what an ill return you have made for so many kisses! (eng. Dover, 2016 s.197.)]

Käytän tässä kohdassa Doverin käännöstä, sillä sen muotoilu on kyseisen säkeen osalta mielestäni

Sommersteinin käännöstä onnistuneempi. Käännöksen filologiset merkinnät ”sc.” tulevat latinan sanasta *scilicet* eli ”tässä yhteydessä ymmärrettävästi”. Tässä “(sc. my?)” ja “(sc. your?)” tarkoittavat, että kääntäjä ehdottaa kyseisten sanojen olevan tekstissä implisiittisesti läsnä, vaikka niitä ei ole eksplisiittisesti kirjoitettu lähtötekstiin.

[136

Achilles to dead Patroclus

ACHILLES

And I honoured the intimacy of your thighs by bewailing you. (eng. Sommerstein 2009 s.145, käännöstä muokattu, asettelun muutos lihavoitu ja kursiiivilla)

137

ACHILLES

And yet to me, because I love him, this is not loathsome. (eng. Sommerstein 2009 s.147)]

Hautauhrintuojat). Akhilleuksen reaktio heijasteleekin myöhemmän ajan draaman naisten sururiittejä. Hänen surunsekainen raivonsa menee niin pitkälle, että muut akhaijit pelkäävät hänen yrittää tappaa itsensä nähdäkseen Patrokloksen jälleen (Lane Fox 2023, 292).

... (Akhilleus) uskalsi mieluummin rientää ystävänsä avuksi ja kostaa hänet ja niin ei ainoastaan kuolla hänen puolestaan, vaan myöskin seurata häntä kuolemaan. (Plat. *180b*, suom. J.A. Hollo, 1961)

Akhilleus ja Patroklos haluavat tulla haudatuksi samaan hautaan, niin että heidän tuhkauksensa jäänteet sekoittuisivat keskenään ja he voisivat olla ikuisesti yhdessä (*Hom. II.23.82–96*):

ὥς δὲ καὶ ὅστέα νῶϊν ὀμῆ σπορὸς ἀμφικαλύπτοι
χρύσεος ἀμφιφορεύς

luummekin sulkekohon sama säilytysuurna,
amfora kultainen (Hom. *II.23.91–92*. suom. Manninen 1990)

Yleisesti ottaen vainajat haudattiin pronssikaudella yksittäin, vaikka joissakin tapauksissa vainajien tuhkat saatettiin sijoittaa urniin, jotka asetettiin perhehautaan. Pronssikaudella yhteisessä uurnassa on tunnetusti haudattu vain saman perheen jäseniä ja heitäkin vain aniharvoin. Sukuhautoja tunnetaan jo tältä ajalta, mutta samaan hautaan haudattiin vain lähisukulaisia. (Alexandridou 2020, 39–41.) Patrokloksen pyyntö tuhkien sekoittamisesta ja hautaamisesta samassa uurnassa on siis merkittävä perinteisiä hautausrituaaleja rikkova pyyntö, mitä osaltaan selittäisi romanttinen suhde Akhilleukseen.

Tämä tekee Akhilleuksesta erikoisen hahmon kreikkalaisessa mytologiassa. Yksi kreikkalaisen kulttuurin miehisyyden merkki oli aikuisen miehen suhde nuorempaan, yleensä kauniiseen poikaan. Tätä kutsuttiin kreikassa *pederastiaksi*. (Masterson & Robson 2016, xvi.)

Ne taas, jotka ovat halkomia miehisestä sukupuolesta, ajavat sitä takaa, mikä on miehistä, ja niin kauan kuin he ovat poikasia, rakastavat he, miessuvun osia kun ovat, miehiä ja iloitsevat saadessaan maata miesten vieressä ja syleillä heitä, ja nämä ovat pojista ja nuorukaisista parhaita, koska he ovat miehekkäimpiä luonnostaan. (Plat. *191e*, suom. J.A. Hollo 1961)

Antiikin kulttuurissa miessukupuoli esitettiin naisia järkevimpänä ja rationaalisempänä. Niinpä miehen oli jalompaa rakastaa rationaaliseksi koettua miestä naisen sijaan, vaikka kunnioitettavan miehen tulikin lopulta naida nainen jälkikasvun turvaamiseksi. Akhilleuksen hahmo on tässä suhteessa erityinen. Akhilleus oli traditionaalisen kreikkalaiseen tapaan naimisissa Skyroksen (*Σκῆρος*) prinsessa Deidameian (*Δηϊδάμεια*) kanssa ja vaikka hänellä olikin tavallaan traditionaaliseksi koettu suhde toiseen mieheen, Akhilleuksen ja Patrokloksen kaltainen suhde olisi koettu epätavalliseksi etenkin klassisen kauden Ateenassa. *Pederastia*

nimittäin toimi tiettyjen sääntömallien mukaan: vanhempi mies, *erastes* (ἐραστής, rakastaja) oli seksuaalipoliittisen suhteen dominoiva osapuoli ja piti huolta nuoremmasta *eromenoksestaan* (ἐρώμενος, rakastettu). *Erastes* toimi *eromenoksensa* neuvonantajana ja kouluttajana. *Eromenoksena* toimiminen koettiin etenkin klassisella kaudella häpeällisenä aikuiselle miehelle. (Masterson & Robson 2016, xvi.)

[...] jotkut tohtivat sanoa, että on häpeällistä antautua rakastajille. (Plat. *192b*, suom. J.A. Hollo 1961)

Klassisen kauden kreikkalaiset auktorit (mm. Platon ja Aiskhylos) kiistelivät usein siitä, oliko Akhilleus suhteen *erastes* vai *eromenos*. Huomionarvoista miesten suhteessa onkin heidän sopimattomuutensa *pederastian* perinteeseen. Molemmat heistä olivat aikuisia, eikä ikäero parivaljakon välillä ollut kovin suuri. Platonin mukaan Akhilleus olisi ollut suhteen *eromenos* eli “seksuaalisesti alistuva” osapuoli nuoremman ikänsä puolesta, vaikka hänen sotataitonsa ylittivätkin Patrokloksen menen tullen. Patroklos oli kuitenkin parivaljakosta vanhempi (Hom. *Il.* 11.786–789.) ja täten hän olisi ottanut suhteessa rakastajan roolin. Patroklos toimiikin *Iliassa* usein *erasteen* tavoin Akhilleuksen neuvonantajana (mm. Hom. *Il.* 11.22 ja Hom. *Il.* 23.94.) ja *Iliaan* 23. laulussa Akhilleus kutsuu Patroklostä nimellä “luotettava pää” ἠθείη κεφαλῆ (Hom. *Il.* 23.94).

Pederastian tradition mukaan pariskunta eroaa nuoremman osapuolen tultua aikuiseksi. Nuoremman osapuolen (aiemmin *eromenos*) tulisi kunnostautua *erasteena* ja ottaa itselleen oma rakastettunsa. (Masterson & Robson 2016, xvi.) Akhilleus ja Patroklos kuitenkin pysyvät yhdessä aikuisikänsä asti, eikä Patrokloksen kuolemakaan saa Akhilleusta ottamaan itselleen omaa nuorempaa rakastajaa. Tällainen suhde näyttäytyi erikoisena etenkin klassisen kauden Ateenalaisille, jotka olivat antiikin Kreikan innokkaimpia *Ilias*-kommentaattoreita.

5 Lopuksi: akhaijimaskuliinisuuden muutos

Iliaan tapahtumat asettuvat pronssi- (n. 1600–1100 eaa.) ja geometrisen kauden (n. 900–725 eaa.) vaihteeseen (Castrén 2012, 36), jolloin kreikkalainen kulttuuri oli murroksen partaalla. Mykeneläinen kulttuuri tuhoutui 1200-luvulle eaa. tultaessa erinäisten katastrofien ja poliittisten mullistusten seurauksena, vieden mukanaan palatsikulttuurin ja sen synnyttämät kuninkuuden konventiot (Pomeroy 1999, 43). Agamemnonin kaltaisten kuninkaiden vallan perusta mureni yhteiskunnan muuttuessa. Troijan sota sijoittuu juuri tähän aikaan, nykyisen arkeologishistoriallisen tiedon mukaan arviolta vuoteen 1184 eaa. (Castrén 2012, 36).

Palatsihallintojen laajat verkostot muuttuivat pienempien paikallisten kuninkaiden (*basileus*, βασιλεύς) hallitsemiksi yhteisöiksi, joiden kilpailevien kuninkaiden henkilökohtaiset saavutukset nousivat aiempaa tärkeämmiksi (Pomeroy 1999, 47). Tämä voidaan mielestäni nähdä Akhilleuksen hahmolle ominaisen maskuliinisuuden kehityksen alkuna ja syynä.

Kreikkalaisen maailman valtarakenteiden murroksesta johtuneen maskuliinisuuden muutosprosessin voidaan nähdä toimivan *Iliaan* konfliktin taustalla. Agamemnonin ja Akhilleuksen kiistan voidaan katsoa juontuvan sotapalkinnon riiston ja kunnianluokkauksen lisäksi kauden muuttuvista käytännöistä ja miehisyyden uudelleenmuovautumisesta, sankarillisen yksilöllisyyden noustessa kulttuurisesti aiempaa suurempaan keskiöön.

Antiikin kreikkalaisten keskuudessa historiallisiksi koettua sotaa kuvaava eepos kirjoitettiin muistiin myöhäisemmällä geometrisella kaudella, mutta sen voidaan katsoa kuvastavan varhaisen geometrisen kauden maailmaa ja arvoja (Pomeroy 1999, 53), joista Akhilleus toimii oivana esimerkkinä. Hän on geometriselle kaudelle tyypillisen, Fthian saarivaltion paikallisen hallitsija Peleuksen poika, täten pienen saarivaltion prinssi. Akhilleus näyttää itselleen kunniaa sotataitojensa kautta, Agamemnonin saadessa sitä omakseen perimänsä kautta. Akhaiji-miehet todistavat Akhilleuksen kyvykkyyden sotatantereella ja heidän kunnioituksensa kohde ja maskuliinisuutensa ideaali alkaa muuttua. Agamemnonin asema miehistä kunnioitettumpana alkaa horjua Akhilleuksen arvostuksen kasvaessa.

Aihetta olisi kiinnostava tutkia laajemmin käsittelemällä muitakin kreikkalaisia (ja myös troijalaisia) sankareita. Akhilleuksen hahmoa olisi mielekästä rinnastaa kumppaniinsa Patroklokseen tai nemesikseensä Troijan prinssi Hektoriin. Agamemnon puolestaan muodostaisi kiinnostavan vastinparin veljensä Menelaoksen tai Troijan kuningas Priamoksen kanssa. Tutkimusta voisi myös laajentaa Odysseian puolelle, kohtauksiin, joissa Odysseus

Manalassa vieraillessaan tapaa sekä Akhilleuksen että Agamemnonin aaveet ja tarkastella miten ennenaikaiset ja väkivaltaiset kuolemat ovat vaikuttaneet hahmoihin.

Lähteet

primaarilähteet

- Homeros; Firmin Didot, Ambrosio (toim.) 1845: *Homeri Carmina et cycli epici reliquiæ: Græce et latine cum indice nominum et rerum* (Editio iteratis curis correcta). (Ἰλιάς 750–650 eaa.) Pariisi: Instituti Regii Franciæ.
- Homeros; Monro, David B; Allen, Thomas W (toim.) 1946 (1902): *Homeri Opera et reliquiæ, vol.I, Iliadis libros I-XII continens*. (Ἰλιάς, 750–650 eaa.) 3. ed., repr. Oxonii: Clarendoniano.
- Homeros; Monro, David B; Allen, Thomas W (toim.) 1946 (1902): *Homeri Opera et reliquiæ, vol II, Iliadis libros XIII-XXIV continens*. (Ἰλιάς, 750–650 eaa.) 3. ed., repr. Oxonii: Clarendoniano.
- Homeros, 1990 (1919): *Ilias* (Ἰλιάς 750–650 eaa.) Suom. Otto Manninen. 5. painos. Juva: WSOY

sekundaarilähteet

- Aiskhylos; Sommerstein, Alan H. (toim.) 2009: *Fragments*. (500–400 eaa.) Loeb Classical Library, Harvard University Press. DOI: 10.4159/DLCL.aeschylus-attributed_fragments.2009
- Alexandridou, Alexandra. 2020: Funerary Variability in Late Geometric Attica and its Implications: A Closer Look at the Neglected Late 8th-century Cremations. –Dimakis, Nikolas & Dijkstra Tamara M. (toim.), *Mortuary Variability and Social Diversity in Ancient Greece: Studies on Ancient Greek Death and Burial*. 1. painos. England: Archaeopress Publishing, 32–49.
- Bassi, Karen 2003: The Semantics of Manliness in Ancient Greece. –Rosen, R. M., Sluiter, I., & Sluiter, I. (Ineke). (toim). *Andreia: studies in manliness and courage in classical antiquity*. 1. painos. Brill, 25–58.
- Castleden, R. 2005: *The Mycenaeans* (1st ed., Vol. 9). Oxon: Routledge.
- Castrén, Paavo. 2012 (2011). *Uusi antiikin historia*. Neljäs painos. Keuruu: Kustannusosakeyhtiö Otava.
- Coldstream, J. N. 2004 (2003): *Geometric Greece: 900–700 BC*. Toinen painos. Lontoo: Routledge.
- Demakopoulou, K., & Aulsebrook, S. 2018: The Gold and Silver Vessels and Other Precious Finds From the Tholos Tomb at Kokla in the Argolid. –*Annual of the British School at*

- Athens*, 113, s. 119–142. <https://doi.org/10.1017/S0068245418000084> Haettu 18.2.2025
- Dover, K. J., Halliwell, S., Masterson, M., & Robson, J. 2016: *Greek Homosexuality: with Forewords by Stephen Halliwell, Mark Masterson and James Robson*. 1. painos. Lontoo: Bloomsbury Publishing.
- Hamunen, M., Luodonpää-Manni, M., Miestamo, M., Sinnemäki, K., Nikanne, U., & Konstenius, R. 2020: *Kielentutkimuksen menetelmiä I-IV* (Vsk. 7). Finnish Literature Society / SKS. <https://doi.org/10.21435/skst.1457>
- Ὅμηρος, 750–650 eaa.: *Ἰλιάς*. Perseus Digital Library. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0133%3Abook%3D1%3Acard%3D1> Haettu 10.11.2024.
- Homer 2013: *The Iliad*. (Ἰλιάς, 750–650 eaa.) Eng. Butler, Samuel. s.l.: Barnes & Noble, Inc.
- Homer 2023: *The Iliad*. (Ἰλιάς, 750–650 eaa.) Eng. Wilson, Emily. 1. painos. New York: WW. NORTON CO.
- Lane Fox, Robin 2023: *Homer and His Iliad*. 1. painos. s.l.: Penguin Books Ltd.
- Platon 1961: Pidot. (Πλάτων: Συμπόσιον. 385–370 eaa.) –Linkomies, Edwin (toim.) *Viisi tutkielmaa*. Suom. J.A. Hollo. Porvoo: WSOY, 71–142.
- Pomeroy, Sarah B., et al. 1999: *Ancient Greece: A Political, Social, and Cultural History*. New York: Oxford University Press.
- Rogers, Rachel Lucy 1905: *Athena and Ares and a comparison of the two as divinities of war*, University of Missouri—Columbia <https://doi.org/10.32469/10355/15313>
- Wilson, D. F. 2002: *Ransom, Revenge, and Heroic Identity in the Iliad*. 1. painos. Cambridge: Cambridge University Press.